

T. Bíró Mária (1946) ókortörténész, régész. Kutatási területe a provinciális régészet és az ókori vallástörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
R. Facsády Annamária:
„*Forma bonum fragile est...*”
(recenzió, 2014/1).

Az állatcsontok a görög–római mitológiában, történelemben és a mindennapokban

T. Bíró Mária

Az őskori közösségekben, az ókori keleti kultúrákban, a görög–római világban a rítusok nélkülözhetetlen része volt az állatáldozat. A művészeti alkotások jelentős része csontfaragvány vagy csontfaragványokkal díszített nemesfém volt, a római korban pedig a műhelyek tömegesen ontották a háztartásoknak szánt csont

használati tárgyakat, viseleti kiegészítőket, de még a katonaságnak is voltak olyan fegyvernemei, ahol a fegyveralkatrészek csontból készültek. Az ember és az állatvilág viszonya, a csont mindennapi alkalmazása alapjaiban, de fokozatosan változott meg a kora újkortól napjainkig. Az állatcsontok használati eszközként történő megmunkálása és az állatcsontokból (agyar, agancs, szaru) készülő műtárgyak divatja – részben az állatokkal való bánásmód tekintetében bekövetkezett szemléletváltásnak köszönhetően – erősen visszaszorult. A használati eszközöknél a különböző, egyre tartósabb és színesebb műanyagok vették át a csontok szerepét. A népművészet, a kézművesség sok esetben nem lép túl a szuvenírgyártás színvonalán, és az egzotikus állatcsontok iparművészeti feldolgozása mostanra már csak speciális régiókra korlátozódik.

Az emberiség történetének első plasztikus műalkotásai csontból készültek. A 2008-ban talált, negyvenezer éves hohlefelsi Venus 6 cm magas, mamutagyarból készült szobra a legrégebbi bizonyosan ismert emberábrázolás, amelyet a Magdalénien-korszak rénszarvasagancsból, mamutagyarból készített állatfigurái követtek.¹ Ha továbbra is kontinensünkön maradunk, látjuk, hogy a mediterrán világ legkorábbi istenábrázolásainak az anyaga is állatcsont. A krétai kultúra kígyós istennőjének egyik szobra² és a későbbi eleusisi istentriász alakjaihoz (Déméter, Koré és a gyermek Dionysos) hasonló szoborcsoportot elefántagyarból faragták. Az Urbs, az antik Róma első régészeti leletei között van az a csont dobókocka, mely a Palatinus Múzeum legkorábbi leleteket őrző tárlójában látható. A dobókockák mint a jóslatokat közvetítő eszközök szintén az istenek hatásköréhez tartoztak.

A paleolitikumtól a késő ókorig ránk maradt faragványok döntő többségének szakrális mondanivalójuk volt. Az őskori ember- és állatábrázolások a termékenység mágia körébe tartoztak, a görög–római világban pedig az ősök és az istenek kultuszának voltak a részei, bár a csontokhoz köthető mágikus vonatkozások itt is megmaradtak. Az állatcsontokhoz kapcsolódó hiedelmek elsősorban jóslásnál figyelhetők meg; archaikus jellegükre utal, hogy a jósdák papjai mellett magánszemélyek is tömegesen gyakorolták. Walter Burkert írja, hogy a hellének ugyanúgy jósoltak a lapockacsontokból, mint a 20. századi görög falvak lakói teszik. A lapocka mellett szintén a jósláshoz köthető csont a régészeti leleteink között a kockajáték előzményének tekinthető, eredeti anatómiai alakját megőrző, megmunkálatlan *astragalos*. Az *astragalos*okat a kecskék vagy a juhok szabálytalan,

1. kép. Csuklyás majmot ábrázoló késnyél Aquincumból, ma a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében (a szerző felvétele)

hatoldalú bokacsontjaiból készítették. A feldobásukkal jósoltak belőlük, de már kezdetektől játékokra – valószínűleg szerencsejátékokra is – is használták őket. Az egyik pompeii falfestményen elegáns hölgyek játszanak ilyen csontokkal. A kecskék, birkák bokacsontjainak efféle felhasználásáról még a 20. század közepéről is vannak adataink; a magyar falusi gyerekek tikázásnak nevezték ezt a játékot.

A korai görög–római sírokban talált *astragalosok* és dobókockák inkább szakrális, mint profán tárgyakká tarthatók, a csontoknak nem a szórakoztató, hanem inkább mágikus funkciójáról vallanak. Az istenek a szentélyekben táblákon rögzített szövegeken olvashatták a dobás jelentését értelmező felvilágosítást, a jóslatot. A késő ókorból több hasonló is fennmaradt. A római köztársaság idején valószínű, hogy nem erkölcsi, hanem szakrális okokból tiltották a kockajátékot. A császárkorban legális, majd Iustinianus császár által ismét betiltott kockázást a Saturnaliákon kivételesen engedélyezik, ami szintén a csontból készült kockáknak a szentélyekhez, a kultuszhoz kötődő eredetére utal. Kr. u. 529-ben Decius consulsága alatt a császár edictumot küld Athénba, ebben a rendelkezésben tiltja be az athéni Akadémiát, az asztrológia magyarázatát és a kockázást. Azért kerülhetettek egymás mellé, mivel mind a kettő, az asztrológia és a kockavetés is, a jóslás gyakorlásával álltak kapcsolatban.³

Az állatcsontok kultikus szerepét mind az istenek, mind az emberek közötti kapcsolattartásban lényegesnek tartották. Amikor Zeus, az istenek királya és az embereket pártfogó titán, Prométheus összeültek megtárgyalni az isteneknek szánt áldozatok „összetételét”, Zeus a választásra felajánlott csomagok közül a nagyobbikat, a fénylő hájjal betakart fehér csontokat választotta. Azóta az emberek, amikor áldozatot mutatnak be az isteneiknek, a fehér csontokat égetik el az oltárokon – legálábbis Hésiodosz szerint. Áldozati rítusaik során állatokat ajánlottak fel az isteneknek, ezek közvetítettek az olymposiak és az emberek között. Ahogy az istenek számára létfontosságú a leölt állatok égő áldozata, az egyének és a közösségek mind látványosabb ceremóniák közepette fejezték ki lojalitásukat az égieknek, és a Zeus által nem igényelt kisebbik csomag tartalmát, a színhúst, jóízűen elfogyasztották. Az emberek az áldozatoktól függetlenül is védelmet reméltek a leölt állatok csontjaitól. Egyes állatok (medve, szarvas, vadkan) csontjainak viselésével mágikus védelmet véltek biztosítani maguknak. Ma már látjuk, hogy hamisították is ezeket az apotropaiikus tárgyakat. Aquincumban találtak egy három „medvefogból” álló nyakéket. A 8–9 cm hosszú „fogakon” még a fogkorona és a foggyökér elválasztása is jól kivehető, az archaeozoológus azonban megállapította, hogy az amulett „fogai” valójában egy szarvasmarha hosszúcsontjából készültek.⁴

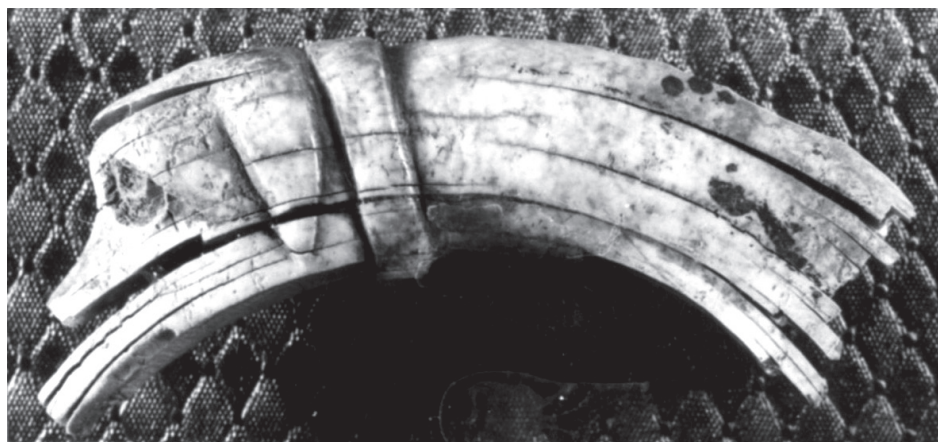
2. kép. Szarkát mintázó fibula Tácról (Gorsium) a székesfehérvári István Király Múzeumból (a szerző felvétele)

3. kép. Gímszarvast ábrázoló tűfej Esztergomból (Solva) az Esztergomi Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből (a szerző felvétele)

A szentélyekben őrzött állatokból készült fogadalmi ajándékokat Platón filozófiai okokból elítéli. Az isteneknek szánt fogadalmi ajándékokról írja: „Az arany és ezüst a szentélyekben irigység tárgya, az elefántcsont meg a lelkétől megvált test része, nem illő fogadalmi ajándék...”⁵ Az állatok testi mivoltának tiszteletben tartására utal Burkertnek az a megfigyelése, hogy az ókoriak az áldozat bemutatása után a megmaradt csontokat rituálisan elrendezték.⁶ A filozófust és a rítusokat végző papságot értető módon az állatok esetében is foglalkoztathatta az élőlények testi és szellemi egységének gondolata. De a hús és a váz szétválása a többség számára is mindennapi tapasztalat volt, amelyben kézzelfoghatóvá vált az élet és a halál közti átmenet folyamata. Amint Burkert állítja, az áldozat bemutatása után, a lehetőségek keretei között (ma úgy mondanánk: virtuálisan), a csontváz elrendezésével igyekeztek jót tenni a gyilkolást mint aktust. Az állati vagy emberi csontváz ábrázolása azonban művészileg kerülendő téma. A görög–római művészetben csontvázakat igen ritkán ábrázoltak, kivéve a szarvasmarha bikák girlandokkal díszített koponyáit.

Az elpusztított állatok nyersanyagként történő feldolgozása legfeljebb egy filozófus számára okozhatott problémát, de abban konszenzus lehetett, hogy bizonyos különleges csontoknak a szentélyekben van a helyük. Hellénisztikus epigrammák szerint a halászkok a tengerből kifogott különleges csontokat szentélyeknek ajánlották fel.⁷ Az istenek leghíresebb szobrai *chryselephantin*ből, elefántcsont és arany kombinációjából készültek, így például Pheidias alkotásai, az Athéné Parthenos az Akropolison vagy az olympiai Zeus-szobor. Ezeknek a szobroknak az elefántcsont részeit az emberi bőrt utánozó színes viasszal vonták be. Vajon az a szándék is benne volt ebben, hogy a szobor állati eredetét eltakarják?

4. kép. Római vadászkytűt ábrázoló csontfogantyú (Brigetio?) a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében (a szerző felvétele)

Az elefántcsont szinte szakrális tisztelete szólhatott a nyersanyag ritkaságának és értékének, de esetleg magának a gigantikus állat különlegességének is. A görög kultúra nagy csodálója, Hadrianus császár Rómában is divatba hozta a *chryselephantin* szobrok készítését. Pausanias szerint ő élesztette fel ezt a technikát. Ekkor jelentek meg az elefántcsont-faragók, az *eborariik* kollégiumai Rómában.⁸ Az elefántcsontnak mint különleges és önmagában, megmunkálás nélkül is magas értékkel bíró anyagnak a tiszteletét a keresztényeknél is megtaláljuk. Hippolytos említi, hogy a keresztények elefántcsont *pixis*ben tartják otthon az *eucharistiát*.⁹ Az ókeresztény művészet legtöbb korai emlékeinek zöme éppen elefántcsont-faragványokon maradt ránk.¹⁰

5. kép. Kakast ábrázoló tűfej Szőnyből (Brigetio) a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében (a szerző felvétele)

6. kép. Galambot ábrázoló tűfej Szőnyből (Brigetio) a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (a szerző felvétele)

Visszatérve a korai görögségnek az állatcsontokhoz kapcsolható elbeszéléseire, az állati és emberi csontvázak összekeveréséből igen furcsa történetek kerekedtek ki a történetírók és régiségkutatók nyomozásai során. A görögség esetében a mítoszokból és a trójai háború hőseinek sorsából táplálkozó hērósokkultusz sajátos állomása, amikor megtalálják a környékükön éppen tisztelt hős tényleges sírját. Ezeket a hērósoknak tulajdonított hatalmas méretű csontokat, „ereklyéket” különböző istenek templomaiban helyezik el. Pausanias legalább két tucat hatalmas hērós vagy óriás csontjáról tudott, amelyeket Asklépi-

os szentélyekben őriztek.¹¹ Ezek közül a feltétehetően fosszilis állatcsontok közül a legismertebb Pelops lapockacsontja.¹² A mítosz szerint a gyermek Pelopsot apja, hogy próbára tegye az istenek mindentudását, megölette és feltálalta egy lakomán. Az istenek azonban tudták, hogy mit cselekedett Tantalos, és feltámasztották a gyermeket. A Peloponnésos jövendő nagy királyát csak elefántcsontból készült lapockája emlékeztette a történetekre, mivel a lakomán a búskomor, lányát kereső Démétér figyelmetlenségében megette az igazit. A Pausanias által emlegetett történet szerint Pelops óriási lapockáját Artemis templomában őrizték. Trója ostroma során ezt a lapockát kellett Olümpiából átszállítani Kis-Ázsiába. A görögöknek végül győzelmet hozó ereklyét a háború végén hajóra rakták, de a hajó Euboia szigeténél elsüllyedt.

A lapockát több évszázad múlva egy halász találta meg, és Delphoi jósdájának engedelmességgel visszavitte Olympiába. A halász és leszármazottai lettek az ereklyét védő szentély, a Pelopion őrzői. A szentélyt valószínűleg a Kr. e. 8. században építették. A híres csontereklye Pausanias látogatásának idejére már elporladt. Az itt tisztelt első hatalmas lapocka valószínűleg egy, az Alpheion völgyében talált pleisztocén mamutcsont lehetett, a második, a halász által a tengerből kifogott és visszahozott darab pedig az eredetnél több millió évvel idősebb miocén kori csont volt.¹³

A történet még további kérdéseket is felvet, például hogy miért tiszteltek a mítosz szerint is mesterséges implantátumot, egy elefánt lapockáját, Pelops valamelyik igazi testrésze helyett. Ebben a lapockacsontok ősi mágikus hatalmáról szóló hiedelem is szerepet kaphatott, melynek egy késői megjelenítése maradt ránk abban az investitúra-jelentben, amikor Sol egy lapockacsonttal érinti meg Mithras vállát.

A görög területeken nemcsak egy-egy fosszilis csont tiszteletéről, de egész temetkezésekről is tudunk. Koporsóba helyezve megtalálták Orestés és Aias hatalmas csontvázait. Georg Huxley szerint valószínűleg a Kr. e. 9–8. században – a hőskultusz virágkorában – embernek vélt fosszilis csontokat temettek el, és ezeket a sírokat találták meg a Kr. e. 5–4. század lelkes hagyományörzői.¹⁴ Itt idézném A. Mayor megállapítását, amit fotóval is alátámaszt: „ha egy mamut csontvázat úgy rendezzük el, mintha kétlábú óriásé lenne, és mellé teszünk egy emberi csontvázat, akkor megértjük az ókori görögöknek a mediterrán térségben talált óriási csontokra vonatkozó értelmezését.”¹⁵ Ehhez hasonló tévedésekre még napjainkban is van példa, gondoljunk itt az 1996-ban előkerült észak-amerikai, szintén embernek tartott csontvázra. Persze vannak esetek, amikor felismerték a fosszilis csontok állati eredetét, de a méretek miatt ehhez is megfelelő mitológiai hátteret kellett keresni – ezért beszél Plutarchos Dionysosnak Mytiléné mellett megtalált harci elefántjairól. Az ősi héróskultusz és temetkezések anomáliáinak lecsengésével, a tudományos ismeretek bővülésével egyre többen adtak hangot kételyeiknek. A szentélyek és a fogadalmi állatcsontok, hősi ereklyék mellett megjelennek a különleges állatok csontvázainak profán gyűjtőhelyei, a császárok múzeumai. Augustusnak különleges állatcsontokat őrző gyűjteményét Ovidius is látta, Suetonius is ír Tiberiusnak Capri szigetén levő „öslénytani” múzeumáról.¹⁶

Eddig általánosságban csontokról beszéltünk, pedig a régészek, paleozoológusok az állati eredetű tárgyak meghatározásánál mindig megkülönböztetik az agyart, az agancsot és a szarut a vázcsontoktól.

A legkeresettebb nyersanyag az ókorban is az agyar volt, és ezek közül is a legértékesebb az elefántcsontagyar. Elsősorban nagy mérete tette alkalmassá monumentális szobrok készítésére. Philostratos megkülönbözteti a hegyi (ázsiai), a síkvidéki (afrikai) és a mocsári elefántokat.¹⁷ A mai kutatók egy része szerint a mocsári elefántok alatt az id. Plinius által is említett, szkíta területeken előkerült mamutokat kell értenünk. Az elefántcsont iránt a Római Birodalomban hatalmas volt a kereslet, Seneca eldicsekszik vele, hogy kétszáz elefántcsont asztallapja van, úgy tudta cserélni őket, mint mi az asztalterítőket. Szobrokat, ládikákat, illatszeres dobozokat, ékszereket készítettek belőlük, Martialis elefántcsontból készített fogpótlásokról is tud.

A Római Birodalom meggyengülését, majd összeomlását követően megszűnik a keleti távolsági kereskedelem. Igazán királyi ajándéknak számított Nagy Károly elefántja, melyet Harún al Rasidtól kapott. Az Abbul Abbas névre hallgató elefánt a százszok elleni hadjáratban pusztult el, agyarából sakkkészletet készítettek.¹⁸

A késő antik, Karoling, viking leletek rozmáragyarából készültek. A rozmáragyarakat a skandináv kereskedők szállították le a Volgán Európába és a Közel-Keletre. Felhasználása sokkal nehezebb, mint az elefántagyaré, például a viszonylag kicsi wallingfordi pecséttartó figurális fedőlapjához három agyarra volt szükség.¹⁹

Az elefántcsont-agyar mellett leggyakrabban előforduló lelet a vadkanagyar. Itt csak a dendrai tumulusban talált vadkanagyarakkal díszített sisakot emelném ki, amely elkészítéséhez A. M. Snodgrass, szerint legalább negyven vadkant kellett le vadászni.²⁰

7 kép. Oroszlánt ábrázoló bicskanyél a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (a szerző felvétele)

A nagy csontfaragó központok, köztük Alexandria is, állandó elefántcsonthiánnyal küszködött. Itt és Egyiptom egész területén ez vízilófoggal próbálták helyettesíteni. Pannoniából is ismerünk egy ilyen tárgyat: a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van egy a rómaiaknál kedvelt vadászakutyát, a kotorékebet (ismertebb nevén tacsót) ábrázoló, vízilófogból faragott fogantyú.²¹ A British Museumban őrzött római pikelypáncél pedig orrszarvúagyarakból készült.

A hód szintén jó megtartású fogából talizmánt készítettek, rózsaszínes árnyalatával a korállra emlékeztet.

Az agyarhoz képest jóval egyszerűbb és elterjedtebb a gím-szarvas- és az őzagancs felhasználása. A vadászat során megölt állatok trófeája mellett gyűjtötték és feldolgozták a levedlett agancsokat is. A műhelyhulladéknak számító agancsrózsákból amulettek lettek. Ezeket a phallosokkal díszített agancsrózsákat tömegesen találjuk meg a római katonai táborok területén. Divatjuk akár a kelta szarvasagancsral ábrázolt Cernunus isten kultuszának továbbélésével is magyarázható.

A birodalom összeomlását követő barbár lakosság csontleleteinek többsége agancsból készült. A népvándorlás kori sírokba helyezett számos fésű is agancsból van.

A szarvasmarha, kecske, juh szarvaiból készült szarutárgyak – a provinciák közül – különösen Germania Inferior területén gyakoriak. Az eredeti formájukat megtartva, szinte megmunkálás nélkül voltak alkalmasak bor és olaj tárolására. Az ivókürtöket pedig előszeretettel díszítették vadkan-, kos- vagy egyéb állatfejekkel.

A vázcsontok közül elsősorban a településeken tenyésztett és elfogyasztott állatok csontjait dolgozták fel a helyi csontfaragó műhelyekben. A szarvasmarha, ló metapondiusa, metacarpusa, metatarzusa mellett megmunkálható volt a bor-

da és lapockacsont. Házi sertés, sőt vaddisznó vázcsontját is megmunkálták, a nagy testű gázlómadarak hosszú csontjaiból pedig síp vagy tűtartó készült.

Forrásaink különleges állatokról is beszámolnak. Gázai Timotheus írja, hogy az asszonyok az Észak-Afrikában, Sziciliában és Dél-Olaszországban élő tarajos süllő 40 cm hosszú tüskéit bearanyozzák, és abból készítenek maguknak hajtűt.²²

Mind a görögök, mind a rómaiak felhasználták az őket körülvevő állatvilág fosszilis, vadon élő és háziállatként tartott egyedeinek csontvázát. Kezdetben elsősorban mágikus, szakrális céllal, majd a császárkor tömegtermelése szinte ipari méretben ontotta az élet szinte minden területén (katonaság, férfi- és női viselet, házimunka, oktatás stb.) megjelenő tömegtermékeket. Voltak állatok, amelyekkel előszeretettel díszítettek csontfaragványokat, ilyenek a hím- és nőstényoroszlán, a párdúc, a majom, a csuklyásmajom, a macska, a farkas, a kutya, a gím-szarvas és a szamár. Sok mágikus céllal készített kígyós faragvány is megmaradt. Ritkább a halábrázolás (mint amilyen a brigetiói ponty), és a leggyakoribb a madarak ábrázolása volt: kakas, tyúk, galamb, szarka, sólyom. Gyakori, hogy csak *pars pro toto*, azaz egy-egy részlettel, például egy őzpatával jelzik az állat jelenlétét. Késnyeleken állatküzdelmi jeleneteket is láthatunk.

Jegyzetek

- 1 Az aurignaci kultúrához köthető leletet Stuttgartban őrzik.
- 2 Museum of Fine Arts, Boston, no. 14.863
- 3 Malalas: *Chronographia* 18. 47.
- 4 Choyke 2010, fig.18/7.
- 5 Platón: *Törvények* XII. 955e–956b.
- 6 Burkert 1983, 57.
- 7 *Görög antológia* VI. 222, 223.
- 8 Barnett 1982, 70–71.
- 9 Hippolytos: *Az apostoli hagyomány* XXXVII.
- 10 Volbach 1952.
- 11 Pausanias: *Görögország leírása* II. 10. 2; Plinius: *Naturalis historia* VIII. 31. Pliniustól tudjuk azt is, hogy Pelops lapockacsontjának gyógyító erőt tulajdonítottak. Esetleg hasonló meggon-dolás miatt került a többi fosszilis csont Aszklépiosz papjaihoz: XVIII. 34.
- 12 Pausanias: *Görögország leírása* V. 13. 1–7.
- 13 Mayor, 120–126.
- 14 Huxley 1979.
- 15 Mayor 139, 3.5 kép.
- 16 Suetonius: *Augustus* 72.
- 17 Plinius: *Historia naturalis* XXXVI. 134.
- 18 A fehér elefántot 803-ban hozták magukkal Nagy Károly köve-tei, az állat 810-ben Lippenheimben pusztult el. Németországban 2003-ban kiállítással és háromkötetes tanulmánnyal emlékeztek meg róla. Lásd Tóth 2006, 466–467.
- 19 MacGregor 1985, 126, fig. 68.
- 20 Snodgrass 1976, 24–25.
- 21 Biró 1994, fig. 547.
- 22 Kádár–Tóth 2000, 13.

Bibliográfia

- Barnett, R. D. 1982. *Ancient Ivories in the Middle East*. Jerusalem.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans. An Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley – Los Angeles.
- Choyke, A. M. 2010. „The Bone in the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic”: D. V. Campana – P. Crabtree – S. D. deFrance – J. Lev-Tov – A. M. Choyke (szerk.): *Anthropological Approaches to Zooarchaeology*. Oxford, 197–209.
- Huxley, G. 1979. „Bones for Orestes”: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20/2, 145–148.
- Kádár Z. – Tóth A. 2000. *Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizánc-ban*. Budapest.
- Marinatos, N. – Hagg, R. 1993. *Greek Sanctuaries*. London.
- Mayor, A. é. n. *Az ókor régészei. Óslénytan a görög-római világban*. Debrecen.
- MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: the Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London.
- Snodgrass, A. M. 1976. *Arms and Armour of the Greeks*. Ithaca – New York.
- T. Biró M. 1994. *The Bone Objects of the Roman Collection*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica II. Budapest.
- T. Biró M. 2000. *Pannonia csontművészete*. Budapest.
- T. Biró M. – Choyke, A. M. – Vass L. – Vécsey Á. 2012. *Aquincumi csonttárgyak – Bone Objects in Aquincum*. Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye 2. Budapest.
- Tóth E. 2006. „Az Elefánt helynév eredetéről”: *Magyar nyelv* 102, 465–470.
- Volbach, W. F. 1952. *Elfeinbearbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*. Mainz, 1952.